

SIMONCSICS PÉTER

**Egy uráli párhuzamosság:
a nyenyec költői dikció *ngey* (*ngæy*) töltőeleme
és a magyar -É szintaktomorféma**

There seems to be a parallelism between the double (intraverbal vs. phrase-final) use of certain expletives of Nenets poetic diction at the rhythmic-prosodic level of language and the double (phrasal vs. syntactic) use of a Hungarian syntactomorphem at the morphic-syntactic level of language. Both phenomena are based on and derived from the agglutinative nature of these languages. Further support for the double use of identical linguistic material is taken from Turkish where there is a transparent etymological connection between negation and interrogation.

1. Párhuzamba állítom a címben jelzett elemeket, a nyenyec tő- és szintagmavéget jelző *ngey* ~ *ngæy* töltőelemet és a magyar -É szintaktomorfémát, amely az eldöntendő kérdés *-e* (< *-é*) partikuláját és a birtokos szerkezetben a birtokot anaforikusan képviselő *-é(-)* névmási morfémát foglalja magában.

Nyenyec

Tővégi pozíció	:	szintagmavégi pozíció
<i>me_e-nye-ngey-na-wey nya-woy</i>		<i>nge_ey</i>
'Szeretóm társam'		

(Hajdú 1968: 81/5. szöveg)

Magyar

szintagma	:	mondat
birtokos birtok	:	állítás tagadás
<i>valaki- é</i>		<i>Igaz- e?</i>

Az összetevő finális helyzetét ugyanaz a *ngey* töltőelem jelzi a nyenyecben tekintet nélkül arra, hogy ez a pozíció tő- vagy szintagmavégi-e. Hasonlóképpen a magyar -É szintaktomorféma képviselheti anaforikusan a birtokos szerkezet második elemét, a birtokot, valamint az eldöntendő kérdés második elemét, a tagadást is. Bár a nyenyec és a magyar távol esnek egymástól földrajzilag, és a verbális kultúra tekintetében is, abban a vonatkozásban mégis hasonlítanak egy-

másra, hogy a szóban forgó elemek esetében nem tesznek különbséget a nyelvi szintek között: a nyenyecet nem érdekli, hogy a szóban forgó nyelvi anyag szintagmatikus természetű-e vagy morfológiai, s ugyanígy a magyar sem, hogy a fölhasznált elem szintagmatikus természetű-e (a birtokos szintagma része-e) vagy éppen szintaktikai természetű (az eldöntendő kérdés alkotóeleme). A nyenyecben a finális pozíció az, ami számít, függetlenül attól, hogy ez a helyzet szóvégi (~ szótővégi) vagy szintagmavégi, a magyarban pedig az a fontos, hogy egy teljesség sorrendben második eleme legyen a szóban forgó szintaktomorféma, amely komplementáris disztribúcióban van az őt megelőző elemmel, legyen az a teljesség akár szintagma (birtokos szerkezet), akár mondat. A nyenyecben tapasztalható jelenség prozódiai-metrikai, a magyarban pedig szemantikai jellegű. Végző elemzésben a nyenyecben fellépő jelenség a nyelv szintagmatikus, a magyarban pedig a nyelv paradigmatisz dimenziójának a sajátossága.

2. Az intonáció szempontjából a *ngey/ngæy* töltőelemeknek két realizációjuk van a nyenyecben: emelkedő [ˀ] és ereszkedő [ˁ], amiből következik, hogy mindkét típusban 5 kétszótagos ütemmel számolhatunk egy sorban pl.:

(a) *ma/nyow yi/lyo-we_e/wow nḡæ_ææ/æ_æ_æ_æ/æy* 'éltünk'
(Hajdú 1968: 82/7. szöveg)

(1 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 1 szótag)

(b) *\ma_a-\nyo_ow\ yilyo-\wewow\ nḡe_ey* 'ua.' [a **xinopc** nevű
genre bevezető formulája]
(Hajdú 1968: 82/8. szöveg)

(2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag)

Abban az esetben, ha a szintagmavéget nem jelzi külön töltőelem, a sor 2 négyzótagos ütemből áll (a második ütem lehet háromzótagos is) az ütemet emelkedő-ereszkedő [ˀ] intonáció, azaz összetett intonáció jellemzi, amely az ütem utolsó előtti szótagján éri el csúcsát :

(c_i) *lexe nya-ˀ-re-yi/ ka_a_ab-ˀte-yi* 'lexe három rénökre'
(c_{ii}) *yarcy kubu-ˀko-wa/ nga_a_ab-ˀte-yi* 'sírni ledőltem'
(Hajdú 1968.81/6. szöveg)

(4 + 4, ill. 4 + 3 szótag)

Az (a) és (b) esetben a finális helyzetű szótagot/morfofonémát – minthogy referenciális jelentése nincs – megtestesült szünetjelként is fölfoghatjuk, továbbá egyúttal az intonáció hordozójának is, mint egyfajta intonációs morfémát. Az intonáció három típusa (a, b, c) a tő vagy a szintagma utolsó vagy utolsó előtti szótagjával van kapcsolatban. Miért? A magyarázat a szóbeli kommunikáció

szociális természetében rejlik: a közlendő üzenet minden egységének van fatikus jellege is, más szóval az üzenet tartalmaz a beszédaktus másik résztvevőjének adott jelet is: 'Figyelsz rám?'

A nyenyec költői dikcióban ezek a morfofonémák és/vagy intonációs morfé-
mák a nyelv fatikus funkciójának ritualizált formái, és egyúttal a nyelv metrikai
struktúrájának részei.

Induljunk ki abból a tundrai nyenyec nyelvre jellemző fonotaktikai szabály-
ból, hogy szótag nem kezdődhet magánhangzóval, neumatikus nyújtás (amelyet
itt *a_a* jelöl) szigorúan csak a szótó első szótagjában fordulhat elő, s ezt a szó-
tagalkotó magánhangzó látható megismétlésének tartjuk.

Például, *menye=na-w* 'szerető [jelen idejű partícipium]-PxSg1' a költői dik-
cióban így jelenik meg:

me_e-nye&ngey=na-wey

ahol *ngey* a második szótagvégi *-e-* megismétlése (melyet itt & jel jelöl): *ng-* egy
kötelező protetikusan nazális, *-y* egy siklóhang vagy egy diftongus második eleme,
amely a *tő* végét jelzi, köztük áll az eredeti, megismételt magánhangzó. A nye-
nyec morfofonológiai kódba a *ngey*, ill. *ngæy* a leggazdaságosabban E-ként, ill.
Æ-ként írható át. Az E és Æ morfofonémák fonológiai szinten protetikusan nazális
segítségével realizálódnak, *ngey* és *ngæy* alakban. Az Æ morfofonéma külön-
leges státuszából következően (nagyon ritka, és csak két monoszillabikus töben
fordul elő, *xæ-* 'elindul', *ngæ-* 'van') nehéz eldönteni, hogy E és Æ vajon
egyazon morfofonéma variánsai-e vagy különálló morfofonémák. Különös, hogy
az Æ morfofonéma fonológiai realizációja homofón a *ngæ-* 'lenni' létige tövé-
vel. Ezt a fonikus anyagot neveztem én hol intonációs morfé-mának,
melynek nincs referenciális funkciója, hol variánsokkal rendelkező morfo-
fonémaként realizálódó megtestesült szünetjelnek. Most pedig,
hogy látjuk ennek az elemnek homofón voltát a *ngæ-* létige tövével, nem
hagyhatjuk említetlenül azt a – megengedem – halvány lehetőséget, hogy ennek
az elemnek esetleg köze van a létigéhez. Ezt csak úgy lehet nyelvi valóságként
elképzelni, ha a létige tövét mint intonációs morfé-mát, a hallgatóra irányuló sa-
játságos (fatikus) intonáció hordozóját és mint a szintaktikai szünet megtestesü-
lését szimultán működésben fogjuk föl, amelyet szabad magyar fordításban 'Úgy
van?' jelentésű megnyilatkozásként adhatunk vissza.

3. A magyarban az eldöntendő kérdést vagy morfológiailag, vagy intoná-
cióval fejezzük ki. Az első esetben az *-e* kérdő partikulát (a régi nyelvben ill.
nyelvjárásokban még mindig *-é*) a normatív nyelvtanok és nyelvitanírók szerint
az állítmányhoz vagy az állítmánykiegészítőhöz csatlakoztatjuk (pl. *Nem igaz-
e?*). A szubstandard nyelvhasználatban a kérdő partikula azonban más helyzet-
ben is előfordul (pl. *Nem-e igaz?*). Ami az *-e* (<*-é*) kérdőpartikula etimológiáját

illeti, nem kétséges, hogy ez az uráli **e*- tagadó igető maradványa, amelyről a szakma azt hitte, hogy kiveszett. Ez a tagadóige a megelőző állítással együtt alakítja ki az eldöntendő kérdést, amelynek szemantikai szerkezetét úgy szimbolizálhatjuk, hogy + *v* – (szavakkal: 'Igen vagy nem?'). Hasonló szerkezet más uráli nyelvekben is található, vö. a vogul *-a* kérdő partikulával, mely föltehetőleg kapcsolatos az *at* tagadószóval, pl. *sol'-a?* 'Igaz-e?' (Kálmán 1963: 38).

Az *-e* (<*-é*) kérdő partikula hiányában az eldöntendő kérdésben a magyar emelkedő-ereszkedő intonációt használ, ahol a csúcs a mondat utolsó előtti szótagjára esik – hasonlóan a nyenyec költői dikció (c) típusához, pl. *Nem \wedge igaz?*. A beszélt nyelvben ez a változat gyakoribb, és egyre terjed. Főmondatban a kérdő partikula és az emelkedő-ereszkedő intonáció komplementáris disztribúcióban van, azaz vagy az egyik vagy a másik használatos. Ezzel szemben alárendelt mellékmondatban csak kérdő partikula szerepelhet az eldöntendő kérdésben, pl. *Nem tudom, igaz-e?*

Ami az emelkedő-ereszkedő intonációnak az eldöntendő kérdés megkülönböztető jegyeként való felfogását illeti, sejtésem szerint ez a szóbeli közlés fatikus funkciójában gyökerezik, melynek jelentését úgy adhatjuk meg: 'Figyelsz rám?'

4. Tekintsük a következő birtokos szerkezetet:

valaki önarcképe

Ha ez a szerkezet egyszer már előfordult a beszédben vagy írásban, később visszautalhatunk rá a

valakié

alakkal, ahol az anaforikus *-é* morféma, a szerkezet második tagja a birtokot képviseli. (Ezért mondja róla Lotz János, hogy „névmási morféma”). A ragozás során az anaforikus *-é* úgy funkcionál, ahogy az eredeti szerkezet második tagja tenné: ragok (sőt a többes szám jele is, ld. *-ék*, mint *Jóskáék*, de ezzel most nem foglalkozunk) járulhatnak hozzá, pl.

valaki önarcképében > *valakiében*

Láthatjuk, amint egy szintaktikai elem névmási toldalékká alakul át a komplementáris disztribúció alapján. Noha ez a metamorfózis történeti folyamat, azaz az emberinél nagyobb léptékben zajló esemény, mégis abban a szerencsében van részünk, hogy szemtanúi lehetünk.

5. A kérdő partikulával formált eldöntendő kérdés a magyarban az üzenet logikai szerkezetét mutatja meg (*Igen vagy nem?*) a mondatalkotás predikatív szintjén. Ugyanezt az etimológiai nyersanyagot használja a nyelv egy másik

szinten, a birtokos szerkezetben pronominális fokon. A közös alap: a szóban forgó teljesség (legyen az mondat vagy birtokos szintagma) alkotó elemeinek komplementáris disztribúciója. A fejlődés föltehető fázisai: először mondat, azután szintagma. Jóllehet az eldöntendő kérdés logikai szerkezete ugyanaz marad akár kérdő partikulával, akár emelkedő-ereszkedő intonációval képezzük, a kérdő intonáció nem ezt a logikai szerkezetet reprezentálja, hanem a beszédbeli partnerre irányuló fölhívást, tőle vár megerősítést vagy cáfolatot a kérdés tárgyát illetően, azaz használatakor a nyelv fatikus (kapcsolatteremtő) funkciója kerül előtérbe.

6. Egy távoli párhuzam: az oszmán török tanúsága.

A tagadás az oszmán törökben – ha nem a létigével alkotott állítmányról van szó – része a szóképzésnek, és a $=M \perp -/ =M \top -$ ($=ma-/=me-//=mu-/=mı-/=mü-//=mi-$) ige-tőhöz ragasztott képzővel képezzük, amelyet további képzők (pl. a főnévi igenév) és személyragok követnek. Pl.:

Állítás	Tagadás
Infinitívusz	
<i>yaz=mak</i> 'írni'	<i>yaz=ma=mak</i> 'nem írni'
<i>okur=mak</i> 'olvasni'	<i>okur=ma=mak</i> 'nem olvasni'
<i>ver=mek</i> 'adni'	<i>ver=me=mek</i> 'nem adni'
<i>gör=mek</i> 'látni'	<i>ver=me=mek</i> 'nem láni'
Jelen idő	
<i>yazı-ar-ım</i> 'megyek'	<i>yaz=ma-m</i> 'nem megyek'
<i>oku-r-ım</i> 'olvasok'	<i>oku=ma-m</i> 'nem olvasok'
<i>veri-r-ım</i> 'adok'	<i>ver=me-m</i> 'nem adok'
<i>gör-ür-üm</i> 'látok'	<i>gör=me-m</i> 'nem látok'
Folyamatos jelen	
<i>yazı-yor-um</i> 'éppen írok'	<i>yaz=mi-yor-um</i> 'éppen nem írok'
<i>oku-yor-um</i> '~ olvasok'	<i>oku=mu-yor-um</i> '~ nem olvasok'
<i>veri-yor-um</i> '~ adok'	<i>veri=mi-yor-um</i> '~ nem adok'
<i>görü-yor-um</i> '~ látok'	<i>görü=mü-yor-um</i> '~ nem látok'

ahol

\perp ALSÓ nyelvállású magánhangzót jelöl

\top FELSŐ nyelvállású magánhangzót jelöl

= tőle jobbra képzőt jelöl

- tőle jobbra ragot/jelet jelöl

$=M \perp$ tagadó képző, amely érzékeny a MAGAS/MÉLY magánhangzó-harmóniára

- $\top R$ jelen idő jele, amely érzékeny a MAGAS/MÉLY magánhangzó harmóniára

-*yor* a folyamatos jelen idő jele, amely érzéketlen mindenféle magánhangzó harmóniára

7. Az eldöntendő kérdést az oszmán törökben a M_{T} - partikulával képezzük, amely érzékeny mind a MAGAS/MÉLY, mind az AJAKKEREKÍTÉSES/ AJAKKEREKÍTÉS NÉLKÜLI magánhangzó-harmóniára, és személyben és számban ragozódik. Pl.:

	Interrogatív	
Jelen		
	<i>yaza-r mu-yum?</i>	'írok?'
	<i>oku-r mu-yum?</i>	'olvasok?'
	<i>ver-ir mi-yim?</i>	'adok'
	<i>gör-ür mü-yüm?</i>	'látok?'
Folyamatos jelen		
	<i>yazı-yor mu-yum?</i>	'éppen írok?'
	<i>oku-yor mu-yum?</i>	'~ olvasok?'
	<i>veri-yor mu-yum?</i>	'~ adok?'
	<i>görü-yor mu-yum?</i>	'~ látok?'

8. Nem kétséges, hogy a tagadóképző és a kérdő partikula etimológiailag azonos a törökben. Következésképpen a tagadás szerepe az eldöntendő kérdésben a személyben és számban ragozott tagadó partikulán keresztül átlátható és megerősíti azt, amit a magyarban (és másutt is a kínaitól a vogulon át az angolig) tapasztalhattunk, hogy az eldöntendő kérdés mélyszerkezete univerzálisan: + v – ? (szavakkal: igen vagy nem?). A személyben és számban ragozott kérdő partikula nagyon hasonlít ahhoz, amit az uráli nyelvészetben a névszók predikatív ragozásának nevezünk.

9. A honfoglalást megelőző időben a magyarok ezer évnél is hosszabban éltek különböző török népek szomszédságában vagy éppen velük együtt. Ennek ellenére az eldöntendő kérdés a magyarban szigorúan uráli eredetű vagy belső elemekre épül, azaz állításból (állítmányra vagy állítmánykiegészítőre épített mondatból) és egy hozzátoldott *-e < -é* partikulából áll, amely az **e* uráli tagadó segédige reflexe. Ha vannak hasonlóságok a török és a magyar eldöntendő kérdés között, akkor ezek inkább az eldöntendő kérdés univerzális természetében (szemantikai szerkezetében) keresendők, mintsem a két nyelv között fennálló areális, tipológiai vagy éppen etimológiai affinitásban. Azért választottam az oszmán törököt az etimológiailag közös eredetű nyelvi anyag funkcionális megoszlásának, esetünkben a tagadás és az eldöntendő kérdés összefüggésének demonstrálására, mert ez az a török nyelv, amely a választott szempontból a leginkább transzparens. Továbbá el akartam kerülni, hogy történelmi kérdésekbe bonyolódjak, s ezért választottam a magyarra legmélyebb hatást gyakorló csuvas helyett az oszmán törököt, amelyet úgy is jellemezhetünk, mint a magyarra legkevésbé ható török nyelvet.

10. A funkció illetően változása az agglutináció természetének tulajdonítható, amelyet minden nyelv más módon használ fel. A nyelv különböző szintjei között fennálló átjárhatóság (a magyarban a mondat és a szintagma, a nyenyecben a szintagma és a szótő, a törökben a szóképzés és a mondatalkotás között) olyan fenséges nagyvonalúságot mutat, amely csak uralkodók sajátja: esetünkben ez az uralkodó maga az emberi nyelv.

Irodalom

- Csathó, Éva – Johansson, Lars (1998), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1999), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1963), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kenessey Mária (1992), *Török nyelvtan és társalgás*. Aqua Kiadó, Budapest.
- Lotz, John (János) (1968), Grammatical derivability. The pronominal suffix {-É} 'that of' in Hungarian. *Lingua* XVI: 627–637.
- Menges, Karl H. (1995), *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. 2nd revised edition. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Poppe, Nicholas (1963), *Tatar Manual*. Indiana University Publications – Mouton & Co. Uralic and Altaic Series 25. Bloomington – The Hague.
- Róna-Tas András (1982), *Chuvash Studies*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 28. Asia-tische Forschungen 79. Budapest – Wiesbaden.
- Salminen, Tapani (1997), *Tundra Nenets Inflection*. MSFOu 227.
- Simoncsics, Péter (1981a), Unkarin kieltosanat nem, ne ja uralilainen kieltoverbi. *CT* 21: 69–76.
- Simoncsics, Péter (1981b), Syntaktomorfeemi -É : unkarin syntaksin läpileikkauskuva. *Sananjalka* 23: 115–123.
- Simoncsics, Péter (1990), On the Verbal Nature of Negation in Hungarian. *CIFU* VII/3A: 144–147.
- Simoncsics, Péter (1996a), Negation in Selkup. *LU* 32: 194–200.
- Simoncsics Péter (1996b), Modus tollens, modus ponens. A nyenyec tagadóigékről és állító párjaikról. In: Terts István (szerk.), *Nyelv, nyelvész, társadalom* 2. JPTE, PSzM Programiroda, Pécs. 246–261.